

Відзив

офіційного опонента на дисертацію Ягоднікової Вікторії Вікторівни «Теорія і практика формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи», представлені на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.07 – теорія і методика виховання.

Актуальність дослідження. Соціально-економічні та політичні зміни в Україні передбачають активний пошук нових шляхів підвищення ефективності виховання молоді.

У цьому контексті актуальності набуває проблема формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи.

Питання проблематики сучасного виховання, його проектування, змісту інноваційного потенціалу перебувають у полі зору вітчизняних і зарубіжних дослідників (Б. Бітінас, М. Боритко, Т. Дем'янюк, О. Коберник, З. Курлянд, Л. Новікова, В. Селіванов, О. Сухомлинська, Г. Тарасенко та ін.).

Ягоднікова Вікторія Вікторівна продовжує серію таких досліджень, зосереджуючи увагу на формуванні інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи. Принагідно зауважимо, що дана проблема залишилася поза увагою дослідників.

Варто зазначити, що тема дисертаційного дослідження Ягоднікової В. В. виконана відповідно до наукової теми кафедри педагогіки «Інтегративні технології формування і розвитку професійних і особистісних якостей фахівців» (№ 0110U002179), що входить до плану науково-дослідної роботи Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Тему дисертації затверджено вченою радою Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (протокол № 11 від 10.03.2011 року) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої Ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 4 від 26.04.2011 р.).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій.

Заслуговує на увагу багатоаспектність дослідження, що охоплює різні бачення проблеми, аналіз сучасного її стану. У дисертаційному дослідженні Ягоднікової Вікторії Вікторівни здійснена спроба обґрунтувати й експериментально перевірити систему формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи.

Автор робить спробу вирішити суперечності між: потребою суспільства у формуванні нового покоління з принципово іншою філософією життя, для якого характерними є динамічність, гнучкість у розв'язанні різноманітних проблем, прагнення до збільшення взаємозв'язків з довкіллям і недостатнім рівнем усвідомлення сутностей і функцій інновацій у вихованні; вимогою модернізації виховного процесу з урахуванням гуманістично-інноваційної парадигми і недостатніми можливостями школи щодо її впровадження; потребою застосування інноваційних виховних технологій у практиці та недостатнім рівнем психолого-педагогічної готовності педагогів до інноваційної діяльності у виховному процесі загальноосвітньої школи; необхідністю впровадження результатів фундаментальних і прикладних досліджень з проблеми інновацій в освіті й обмеженістю застосування виховних інновацій у масовій практиці; поширенням інновацій в освітніх і виховних системах і недостатньою розробленістю організаційно-методичного механізму їх упровадження у виховній діяльності.

Чітко визначений науковий апарат дослідження – об'єкт, предмет, мета, завдання, концепція дослідження, окреслено методи дослідження, розкрито його наукову новизну та практичне значення, наведено дані про впровадження та апробацію результатів дослідження.

Дисертантка ставить за мету – розробити теоретико-методологічні засади дослідження, обґрунтувати й експериментально перевірити систему формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи.

Дана мета і визначені завдання дослідження успішно вирішуються дисертанткою.

Завдання, які розв'язувалися автором у дисертаційному дослідженні, свідчать про його логічну послідовність, наукову новизну і методологічну обґрунтованість.

На основі визначення наукових джерел дисертанткою було розкрито теоретико-методичні засади формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи.

Дослідниця розкриває сутність інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи як взаємодії суб'єктів виховання, що зорієнтована на процес пошуку, створення чи перетворення, впровадження та поширення інновацій у виховний процес для розв'язання сучасних проблем виховання.

Спираючись на аналіз змістового наповнення досліджуваного феномену, В. В. Ягоднікова визначає його структуру: ресурсний, функціонально-діяльнісний, рефлексивно-регулювальний компоненти, які є взаємозалежними та взаємозумовленими.

Зважаючи на обґрунтування феномена «інноваційна спрямованість виховного процесу загальноосвітньої школи», цілком доречним уявляються визначені дисертанткою критерії сформованості інноваційної спрямованості виховного процесу школи (забезпечувальний, процесуальний, особистісний). Ґрунтуючись на останніх, В. В. Ягоднікова добирає відповідний діагностичний інструментарій – сукупність взаємопов'язаних методів (опитування, спостереження, контент-аналіз, бесіди, різноманітні анкети, тести, метод конкретних оцінок), запровадження яких на констатувальному етапі дослідження дало їй змогу виявити рівні сформованості інноваційної спрямованості виховного процесу школи (високий, достатній, задовільний, низький).

Схвальної оцінки заслуговує розроблена концепція формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, що

ґрунтується на сучасній парадигмі виховання, на наявності ціннісної платформи, спирається на особистісний вибір суб'єктів виховання, враховує специфіку виховного процесу загальноосвітньої школи та індивідуальність її суб'єктів, детермінується наявністю високої відповідальності за наслідки власної діяльності, продуктивністю інноваційної виховної діяльності педагогів і співпрацею та співтворчістю суб'єктів виховання.

Для реалізації концепції дослідницею розроблено модель системи формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи

Заслуговують на увагу розроблені та запроваджені педагогічні умови формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи: актуалізація мотивації педагогів до інноваційної виховної діяльності, організація творчої взаємодії суб'єктів виховного процесу загальноосвітньої школи на основі його інноваційної спрямованості, удосконалення знань педагогів та набуття ними досвіду організації інноваційної виховної діяльності з використанням інтерактивних методів у системі методичної роботи школи, управління інноваціями у виховному процесі загальноосвітньої школи.

Важливим і цінним для педагогічної практики є розробка та запровадження науково-методичного супроводу формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи (діагностувальний інструментарій, спецкурс «Використання новітніх технологій розвитку творчої особистості дитини» (у програмі курсів підвищення кваліфікації вчителів початкових класів), міні-модуль «Інноваційна спрямованість виховного процесу» (у програмі курсів підвищення кваліфікації заступників директорів з виховної роботи та педагогів-організаторів), тренінг «Психолого-педагогічний супровід формування інноваційної спрямованості виховного процесу» для заступників директорів з виховної роботи, педагогів-організаторів, класних керівників, репрезентований в авторському майстер-класі; науково-методичне забезпечення формування інноваційної

спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, навчально-методичні посібники «Розвиток мотивації педагогів до інноваційної виховної діяльності», «Інтерактивні форми і методи навчання у вищій школі», методичну розробку «Інтерактивні форми і методи виховання учнів»).

Результати педагогічного експерименту супроводжуються матеріалом у графічному відображенні, у вигляді таблиць, рисунків, які суттєво розширюють та доповнюють змістове поле дисертаційного дослідження.

Опрацьовані, систематизовані та узагальнені результати дослідження пройшли належну апробацію та впровадження у практику виховної роботи загальноосвітніх навчальних закладів, про що свідчать відповідні довідки.

Основні положення дисертації пройшли широке обговорення на науково-практичних конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіональних рівнів.

Висновки і рекомендації, що сформульовані в дисертації є логічними і адекватними змісту дисертації, відображають її найбільш важливі науково-теоретичні і практичні результати та можуть бути застосовані у системі післядипломної педагогічної освіти для підготовки майбутніх педагогів і педагогічних працівників до інноваційної виховної діяльності.

Дисертація Ягоднікової В. В. відзначається новизною результатів дослідження, має практичне значення. Це свідчить про те, що дисертантка достатньою мірою оволоділа методикою самостійного педагогічного дослідження.

Публікації автора та автореферат повністю відображають основні положення й висновки дисертації, які відображено у 53 працях автора, з них: 1 монографія, 2 навчально-методичних посібники, 1 методична розробка, 20 статей у фахових виданнях України, 5 статей у наукових періодичних виданнях інших держав, 24 праці – апробаційного характеру. Всі праці мають достатній обсяг та відповідний рівень видання. Зміст автореферату ідентичний з основними положеннями дисертації.

Дисертація Ягоднікової В. В. є самостійно виконаною, завершеною, має змістовні додатки, достатньою мірою ілюстрована.

Оцінюючи в цілому дисертаційне дослідження Ягоднікової Вікторії Вікторівни «Теорія і практика формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи» позитивно, вважаємо за необхідне зробити деякі зауваження та побажання:

1. Недостатньо чітко представлена позиція автора стосовно теоретичних положень щодо чинників формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи.

2. Підрозділ 2.1. «Оновлення виховного процесу: генеза і сучасність» виходить за межі спеціальності 13.00.07 – теорія і методика виховання.

3. У підрозділі 3.2., дисертантка приділяє увагу поясненню загальновідомих речей, а саме: що таке критерій, показник; занадто переобтяжує теоретичними посиланнями на наукові джерела, тоді як основна увага має концентруватися на характеристиці критеріїв, показників та рівнів сформованості інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи.

4. На думку опонента, для обґрунтування необхідності впровадження педагогічних умов формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи на констатувальному етапі експерименту варто було б продіагностувати не тільки рівні сформованості інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, а й проаналізувати наявну технологічну складову (зміст, форми, методи, засоби).

5. Підрозділи дисертації, присвячені опису змісту і методик констатувального та формувального етапів дослідження, надто переобтяжені теоретичними положеннями і посиланнями на наукові джерела, тоді як основна увага має концентруватися на експериментальній роботі самого дисертанта.

6. У підрозділі 4.4., описуючи засоби формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, дисертантка

обмежується лише теоретичним описом форм і методів, але не визначає шляхів їх реалізації стосовно проблеми дослідження.

7. У тексті дисертації та авторефераті, описуючи результати дослідно-експериментальної роботи з формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, доцільно було б дати не тільки їх кількісний, а й якісний аналіз.

8. Відзначається непропорційність в обсягах теоретичного і експериментального матеріалу дисертації, окремі розділи і підрозділи можна було б об'єднати.

9. Дисертація не позбавлена стилістичних та орфографічних огрехів.

Загальний висновок

Вказані зауваження не мають принципового характеру і не можуть вплинути на загальну позитивну оцінку роботи, її результати. Таким чином, за характером фактичного матеріалу, ступенем його якісного і кількісного аналізу, рівнями новизни і значущості результатів дослідження для педагогічної науки і практики дисертаційна робота Ягоднікової Вікторії Вікторівни «Теорія і практика формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи» відповідає вимогам ДАК України до робіт такого типу, а її автор заслуговує присудження наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання.

Офіційний опонент:
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки
Національного університету біоресурсів
та природокористування України

Кан

Л. В. Канішевська

ПІДПИС ЗАСВІДЧУЮ
начальник відділу кадрів
М.В. Михайличенко
07 10 2014.

ВІДГУК

доктора педагогічних наук, професора Житомирського державного університету імені Івана Франка Дубасенюк О.А. на дисертацію В.В. Ягоднікової на тему «Теорія і практика формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи», представлену на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.04 – «Теорія і методика професійної освіти»

Актуальність дослідження зумовлено поширенням глобалізаційних та євроінтеграційних процесів, динамічним розвитком інформаційного суспільства, інноваційних технологій, які відбуваються в усіх сферах життєдіяльності людини. В умовах тривалої соціально-економічної, суспільно-політичної кризи життя країни, загроз суверенітету й територіальній цілісності України, особливого значення набуває проблема розроблення та реалізації нової стратегії виховання особистості.

Школа постає як один із інститутів соціалізації людини, підготовки її до виконання ролі активного суб'єкта суспільних процесів, що має відповідати новим реаліям і тенденціям соціального розвитку. Тому провідним завданням сучасної школи є формування особистості, яка характеризується мобільністю, конкурентоспроможністю, життєвою компетентністю, креативністю, здатністю до саморозвитку. Саме тому актуалізується потреба в розробці теоретико-методологічних засад, аналізі й узагальненні перспективного педагогічного досвіду з проблеми інноваційної спрямованості сучасної системи виховання. Сучасні тенденції знайшли відображення у низці законодавчих документів (Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про інноваційну діяльність», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», Національна доктрина розвитку освіти України, накази Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності», «Про затвердження Положення про експериментальний загальноосвітній навчальний заклад», Програма виховання дітей та учнівської молоді, Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді тощо).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- вперше науково обґрунтовано теоретико-методологічні та концептуальні засади формування інноваційної спрямованості виховного процесу

загальноосвітньої школи; визначено сутність феномену «інноваційна спрямованість виховного процесу загальноосвітньої школи» і структуру даного феномену (ресурсний, функціонально-діяльнісний, рефлексивно-регулювальний компоненти); визначено й науково обґрунтовано сутність і структуру «інноваційно-виховувальної компетентності педагога» (мотиваційно-орієнтований, інформаційно-когнітивний, комунікативно-перцептивний, креативно-операційний, рефлексивний компоненти); обґрунтовано модель системи формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, яка охоплює цільову, концептуальну, організаційну, процесуальну та результативну підсистеми; виокремлено етапи її формування (підготовчий, організаційний, операційний, продуктивний); визначено критерії (забезпечувальний, процесуальний, особистісний) з їх показниками та схарактеризовано рівні (високий, достатній, задовільний, низький) сформованості інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи; розкрито педагогічні умови формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи: актуалізація мотивації педагогів до інноваційної виховної діяльності, удосконалення знань педагогів та набуття ними досвіду організації інноваційної виховної діяльності з використанням інтерактивних методів у системі методичної роботи школи, організація творчої взаємодії суб'єктів виховного процесу загальноосвітньої школи на основі його інноваційної спрямованості, управління інноваціями у виховному процесі загальноосвітньої школи; узагальнено вітчизняний досвід організації сучасного виховного процесу засобами інновацій і створення інноваційних виховних систем у середніх закладах освіти;

- уточнено поняття «інновації», «інновації у вихованні», «інноваційна виховна діяльність»; чинники формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи (за змістом – соціально-педагогічний, організаційно-методичний і психолого-педагогічний; за характером дії – об'єктивний і суб'єктивний; за ступенем впливу – керований та некерований), що виникають на загальношкільному рівні, на рівні учнівського колективу й рівні суб'єктів виховання;

Дисертаційна робота характеризується цілісністю, системністю, логічною побудовою, змістовністю.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи» здійснено теоретичний аналіз базових понять дослідження. Категорія «виховання» тлумачиться як суспільне явище, діяльність, система, дія, цінність, процес, взаємодія. Поняття «виховний процес» розглядається дисертантом як цілеспрямована педагогічна взаємодія, в ході якої здійснюється закономірна, послідовна, неперервна зміна моментів розвитку суб'єктів взаємодії. Автором проаналізовано теоретичні основи сучасного виховного процесу, зокрема такі ідеї: розвиток сучасної особистості є метою суспільного життя; найвищою цінністю у вихованні є особистість вихованця, його потреби, здібності, інтереси; виховний процес має бути зорієнтований на збагачення ціннісно-сислової сфери, формування національних і загальнолюдських цінностей особистості, її активної громадянської позиції, самостійності.

На основі аналізу термінологічного простору базових понять «нововведення», «новація», «інновації» дисертантом уточнено поняття «інновації у вихованні» як цілеспрямований процес продуктивних змін у виховний цілях, задачах, формах, методах, технологіях виховання, що забезпечують розвиток його суб'єктів і оптимізують досягнення виховної мети. Результатом упровадження інновацій у виховний процес є особистісні новоутворення суб'єктів виховання, пов'язані з усвідомленням і змінами системи світогляду, ціннісних ставлень, що дозволяють їм обирати спосіб життя і стратегію поведінки, відповідну до вимог суспільства. Ураховуючи вищезазначене здобувачем виокремлено відповідні види інновацій у вихованні. На цій основі визначено поняття «інноваційна спрямованість виховного процесу загальноосвітньої школи» як взаємодія суб'єктів виховання, що зорієнтована на процес пошуку, створення чи перетворення, впровадження та поширення інновацій у виховний процес для розв'язання сучасних проблем виховання. Виокремлено та глибоко проаналізовано його компоненти: ресурсний, функціонально-діяльнісний, рефлексивно-регульовальний, що є взаємозалежними та взаємозумовленими. Відтак, формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи передбачає якісні й кількісні зміни у діяльності суб'єктів виховного процесу, що забезпечують створення та поширення інновацій у досліджуваній сфері. Дисертантом окреслено відповідні методологічні підходи:

особистісно-діяльнісний, аксіологічний та системний.

У **другому розділі** «Педагогічні основи формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи» здійснено генезу оновлення виховного процесу, визначено три періоди їх упровадження у виховну практику: I період – 1991-2000 рр. – радикальні і глобальні інновації – засновані на принципово нових ідеях, стратегіях, підходах до виховання; II період – 2001-2013 рр. – комбінаторні і системні інновації – поєднання традиційного й інноваційного, створення нових виховних систем, програм виховання, оволодіння інтерактивними формами і методами виховання; III період – з 2014 р. і дотепер – модернізовані, системні і часткові інновації, спрямовані на вдосконалення наявних виховних систем.

Викликає інтерес, представлена автором, діяльність учителів-інноваторів, які характеризуються такими якостями, як: захопленість, активність, оригінальність, комунікативність, наполегливість, відкритість до нового, креативність. Останні найбільш притаманні педагогам з вищою і додатковою освітою, які постійно займаються самоосвітою та самовдосконаленням. Цікаво, що висока результативність в інноваційній виховній діяльності виявилася у респондентів з педагогічним стажем від 18 до 25 років.

Дисертантом у процесі вивчення педагогічної практики виявлено антиінноваційні бар'єри (зовнішні і особистісні) у вигляді різних перешкод. У зв'язку з цим розроблено низку психолого-педагогічних і соціально-педагогічних заходів для їх подолання: методи психодіагностики, консультування, психопрофілактика, тренінги з розвитку особистісних якостей, корекційно-розвивальні заходи, інноваційне середовище, моніторинги, розвиток мотивації педагогів, формування інноваційної культури суб'єктів виховання.

Безумовно, важливу роль відіграє інноваційно-виховна компетентність педагога, складова його професійної компетентності, що вміщує систему мотивів, професійних знань, умінь, навичок, досвіду, певних особистісних якостей педагога і які забезпечують здійснення інноваційної виховної діяльності. Здобувачем виокремлено та проаналізовано компоненти цієї компетентності: мотиваційно-орієнтований, інформаційно-когнітивний, комунікативно-перцептивний, креативно-операційний, рефлексивний.

- У процесі дослідження здобувачем визначено чинники, що сприяють

формуванню інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, як-от: за змістом – соціально-педагогічний, організаційно-методичний і психолого-педагогічний; за характером дії – об’єктивний і суб’єктивний; за ступенем впливу – керований і некерований. що виникають на загальношкільному рівні, на рівні учнівського колективу й рівні суб’єктів виховання.

У **третьому розділі** «Практика формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи» всебічно проаналізовано вітчизняний практичний досвід організації виховного процесу із застосуванням інновацій загальноосвітніх шкіл різних областей країни: Одеська (м. Одеса, м. Білгород-Дністровський, м. Подільськ), Київська (м. Біла Церква), Дніпропетровська (м. Нікополь), Львівська (м. Львів), Полтавська (с. Лукім’я Оржицького району). Виявлено загальні особливості застосування інновацій у виховний процес загальноосвітньої школи та недоліки у цій сфері.

Ураховуючи структурно-компонентне наповнення інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, дисертантом достатньо повно обґрунтовано комплекс критеріїв та систему показників її сформованості. До них віднесено: забезпечувальний, процесуальний, особистісний. Обґрунтовано змістові характеристики рівнів сформованості інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи (високий, достатній, задовільний і низький).

У роботі здійснено цілісну діагностику сформованості інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітніх шкіл м. Одеси, районних центрів і селищ Одеської області за допомогою низки методик, як-от: опитування, спостереження, контент-аналізу, бесіди, різноманітних анкет, тестів, методу компетентних оцінок та ін. Одержані результати виявили недостатній рівень сформованості інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи до початку експерименту, про що свідчать відсутність системної підготовки класних керівників, педагогів школи до застосування інновацій у виховному процесі, системи стимулювання педагогів у цій сфері і підтримки ініціатив, науково-методичного супроводу такої діяльності педагогів, активної взаємодії суб’єктів освіти, а також з науковцями та фахівцями з проблем

виховання, контролю й оцінки результатів застосування інновацій у виховному процесі.

У **четвертому розділі** «Система формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи» представлено концепцію формування інноваційної спрямованості виховного процесу, яка ґрунтується на сучасній парадигмі виховання, наявності ціннісної платформи, спирається на особистісний вибір суб'єктів виховання, враховує специфіку виховного процесу загальноосвітньої школи та індивідуальність її суб'єктів, характеризується їх співпрацею та співтворчістю. З метою реалізації окресленої концепції розроблено модель системи формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, яка вміщує взаємопов'язані підсистеми: цільову (мета, що зумовлюється соціальним замовленням, особливостями регіону і школи, потребами суб'єктів виховання), концептуальну (підходи, принципи), організаційну (чинники, компоненти інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, педагогічні умови), процесуальну (етапи формування, форми і методи, науково-методичний супровід, корекція), результативну (критерії, показники та рівні сформованості, оцінювання, очікуваний результат).

Дисертантом виокремлено ефективні педагогічні умови у досліджуваній сфері: актуалізація мотивації педагогів до інноваційної виховної діяльності, організація творчої взаємодії суб'єктів освіти і виховання на основі їх інноваційної спрямованості, удосконалення знань педагогів та набуття ними досвіду організації інноваційної виховної діяльності з використанням інтерактивних методів у системі методичної роботи школи, управління інноваціями

Здобувачем створено сучасний науково-методичний супровід формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, який успішно впроваджено у практичну виховну діяльність.

У **п'ятому розділі** «Експериментальна перевірка ефективності системи формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи» схарактеризовано основні напрями дослідно-експериментальної роботи. Проведене поетапне експериментальне дослідження підтвердило ефективність розробленої концепції та моделі системи формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи. За результатами формувального

етапу експерименту простежено позитивну динаміку за всіма критеріями інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи в експериментальних групах: на високому рівні показники збільшилися в середньому на 21%, на достатньому рівні – на 38%, разом з тим в середньому зменшилися показники на задовільному рівні на 29%, на низькому на – 60,5 %. Проте у контрольних групах позитивні зміни у рівнях сформованості інноваційної спрямованості виховного процесу є незначними.

Отже, результати дослідження свідчать високий рівень розробленої системи, яка значно підвищує ефективність формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи.

Дисертаційна робота, безумовно, має велике **практичне значення**. Автором для різних категорій педагогічних працівників розроблено і впроваджено в практику сучасний науково-методичний супровід формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи: сучасний діагностувальний інструментарій, спецкурс «Використання новітніх технологій розвитку творчої особистості дитини», міні-модуль «Інноваційна спрямованість виховного процесу», тренінг «Психолого-педагогічний супровід формування інноваційної спрямованості виховного процесу», репрезентований в авторському майстер-класі; відповідне науково-методичне забезпечення, навчально-методичні посібники «Розвиток мотивації педагогів до інноваційної виховної діяльності», «Інтерактивні форми і методи навчання у вищій школі» тощо.

Наголосимо, що дисертантом проведено широку апробацію отриманих результатів. Основні положення та результати дисертаційної роботи знайшли відображення в 53 публікаціях, серед них: 1 монографія, 2 навчально-методичних посібники, 20 статей у наукових фахових виданнях України, 5 статей у наукових періодичних виданнях інших держав, 24 праці – апробаційного характеру. Здобувачем використано значну джерельну базу – 861 найменувань, із них 20 іноземною мовою. Крім того дисертація доповнена 18 ґрунтовними додатками.

Разом з тим висловимо певні **побажання та зауваження** щодо дисертаційної роботи:

1. У дисертаційній роботі методологічними засадами формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи виступили особистісно-діяльнісний, аксіологічний і системний підходи. На наш

погляд, слід було розмежувати особистісно-діяльнісний підхід, оскільки ці підходи у літературі переважно розглядаються кожний окремо. І дисертантом послідовно розглянуто спочатку особистісний, а потім діяльнісний підходи. Крім того бажано було б додати і такі підходи як аксіологічний, цивілізаційний, ресурсний, задачний і середовищний, на які дисертант по суті постійно спирається у своїй роботі (с.с. 57, 73, 96-98, 163, 166 та ін.).

2. При аналізі особистісного підходу бажано було б урахувати дослідження В.В. Рибалки (Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: пособие. – Житомир : Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2015 – 872 с.), який узагальнює здобутки науковців зарубіжних і вітчизняних науковців у цій сфері.

3. У процесі аналізу категорії «виховна діяльність», «виховання» (с.131-132) слід було б звернути увагу на особливості та результати застосування методу контент-аналізу до цього поняття у роботах житомирських науковців (Теорія і практика професійної виховної діяльності педагога: монографія / О.А. Дубасенюк, 2005 (с. 84-94), с. 99-106), а також на дисертаційне дослідження І.І. Коновальчука, що відображене у монографії «Теорія і технологія реалізації інновацій у загальноосвітніх навчальних закладах». – Житомир, Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 464 с. Це б збагатило теоретичні засади дослідження.

4. У підрозділі 3.3. наведено результати констатувального етапу дослідження, що передбачало виявлення рівнів сформованості інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи. Проте на початку цього етапу експерименту слід було б чіткіше виділити його завдання (с. 201). Дисертант детально розглядає досвід організації сучасного виховного процесу з використанням інновацій, виділяє недоліки у цій сфері, з чим можна погодитися. На наш погляд, бажано більше уваги звернути на причини такого стану.

5. При розгляді педагогічних умов формування інноваційної спрямованості в окремих місцях автором аналізуються відомі поняття, наприклад, сутність мотивації (с. 252-258), сутності понять «знання», «засоби» і «досвід» (с. 264-269), управління (с. 286-292), форма (с. 298), метод (с. 302-303) та ін. З нашого погляду, акцент слід було б перенести на ці поняття в контексті інноваційної спрямованості виховного процесу.

6. У підрозділі 5.3. представлено результати дослідно-експериментальної

роботи з формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, вірогідність яких доведена за допомогою методів математичної статистики. Проте потребує посилення аналітичної частини результатів формувального етапу експерименту.

Проте вказані зауваження не применшують актуальності та значимості докторської дисертації В.В. Ягоднікової. Робота виконана на високому науково-теоретичному рівні, є актуальною, завершеною і самостійною. Автореферат і наукові публікації відображають основний зміст дисертації. Робота містить нові як теоретичні, так і практичні результати, що в сукупності є суттєвим для вирішення проблеми формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи. Аналіз дисертаційної роботи та автореферату дає підставу дійти такого висновку.

Висновок. Дисертація Ягоднікової Вікторії Вікторівни на тему «Теорія і практика формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи» за актуальністю, науковим рівнем, науковою обґрунтованістю, достовірністю, практичною значущістю, якістю оформлення та повнотою викладу дисертація відповідає вимогам п.п. 9, 11, 12, 13 „Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника”, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567, а її автор – Ягоднікова Вікторія Вікторівна заслуговує присудження наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності – 13.00.04 – «Теорія і методика професійної освіти».

Офіційний опонент:

доктор педагогічних наук,
професор Житомирського державного
університету імені Івана Франка

О.А. Дубасенюк

ВІДГУК

на дисертацію Ягоднікової Вікторії Вікторівни на тему: **«Теорія і практика формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи»**, подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання

Третє тисячоліття висунуло перед людством серйозні виклики в усіх сферах життєдіяльності. Особливо гостро постає завдання оновлення цілей, змісту та технологій виховної діяльності різних соціально-освітніх інституцій, оскільки саме в дитячих та молодіжних середовищах спостерігаються негативні поведінкові прояви насилля як фізичного, так і психо-соціального характеру, безкультур'я (мовленнєвого і поведінкового) тощо.

Аналіз сучасної складної і повної суперечностей виховної ситуації свідчить, що виховний процес у загальноосвітній школі становить собою набір стандартних заходів, за якого вихованець стає здебільшого об'єктом дисциплінарних впливів, носить інформаційно-просвітницький характер, що орієнтується переважно на традиційні методи та технології виховання. Їх домінування у виховній практиці призвело до культивування пристосовницької моралі, моралі вигоди. Цілісний розвиток та виховання учня упродовж усіх років його навчання в школі вирішується скоріше інтуїтивно, оскільки цілеспрямованої стратегії його формування педагоги не мають, у загальноосвітніх закладах епізодичним явищем є застосування інноваційних виховних технологій та виховних систем. Такий стан справ не забезпечує повною мірою можливості для саморозвитку школяра, процес особистісного становлення індивіда, його фізичний, психічний, соціальний і духовний розвиток залишається стихійним і нерегульованим, виховна діяльність здійснюється узагальнено, без урахування тих змін, що відбулися в розвитку сучасного школяра під впливом соціально-політичних, економічних, екологічних та інших чинників.

Ці обставини вимагають зміни парадигми виховання, нової логіки побудови та управління виховним процесом, нових технологій педагогічної діяльності, де б органічно поєднувалася теорія і практика, усвідомлено формувалася виховна система закладу освіти. А це пов'язано із необхідністю теоретичного обґрунтування нових підходів до формування й організаційно-методичного забезпечення інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи.

Потрібно зазначити, що до сьогодні й сама проблема формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи не виступала предметом ґрунтовних теоретико-методичних досліджень.

Тому дисертаційне дослідження В.В.Ягоднікової, в якому розглядається система формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, виходячи із вимог Законів України «Про загальну середню освіту», «Про інноваційну діяльність», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», Національної стратегії розвитку освіти на період до 2021 року та сучасних психолого-педагогічних досліджень, не викликає сумнівів щодо актуальності і науково-практичної значущості. Воно виконане у відповідності до наукової теми кафедри педагогіки «Інтегративні технології формування і розвитку професійних і особистісних якостей фахівців» (№ 0110U002179), що входить до плану науково-дослідної роботи Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», до плану науково-дослідної роботи Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України з теми «Дидактичні засади професійного навчання в умовах неперервної освіти» (РК №01024600398).

На основі критичного аналізу теоретичних джерел дисертантка окреслила коло питань, які поки що не знайшли наукового розв'язання, що й дало їй можливість представити концепцію дослідження, чітко визначити теоретико-методологічні засади дослідження, правильно сформулювати його об'єкт, предмет, завдання і гіпотезу. Якщо вести мову про структуру

дисертації, то вона науково доцільна, концептуально виправдана, включає в себе вступ, 5 розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (861 найменування, із них 20 іноземною мовою), 18 додатків. Робота викладена на 526 сторінках.

Необхідно відзначити глибоке опрацювання дисертанткою наукових джерел з теорії і методики виховання. Зокрема, у роботі на основі критичного аналізу філософських, історичних, соціальних, психолого-педагогічних джерел стверджується, що в основу визначення сучасного виховного процесу покладено такі ідеї: розвиток сучасної особистості та її вдосконалення не є засобом благополуччя суспільства, а метою суспільного життя; найвищою цінністю у вихованні є особистість вихованця, а виховний процес має будуватися з орієнтацією на його потреби, здібності, інтереси; виховний процес передбачає рух від найближчих інтересів суб'єктів виховання до розвитку соціальних і високих духовних потреб; метою виховного процесу є розвиток особистості суб'єктів виховання, збагачення ціннісно-сміслової сфери, формування національних і загальнолюдських цінностей; суб'єкт виховного процесу є творцем самого себе, власних обставин життя; активна особистісна позиція суб'єктів виховного процесу виявляється в праві вільного вибору, самостійності, ініціативності; особистісна спрямованість виховання передбачає суб'єкт-суб'єктні відносини, активну взаємодію всіх учасників виховного процесу, їхню творчу співпрацю.

У контексті цього дисертанткою визначено, що виховний процес є цілеспрямованою педагогічною взаємодією, в ході якої здійснюється закономірна, послідовна, неперервна зміна моментів розвитку суб'єктів взаємодії. Інновації у вихованні нею розглядаються як цілеспрямований процес продуктивних змін у виховних цілях, задачах, формах, методах, технологіях виховання, що забезпечують розвиток його суб'єктів та оптимізують досягнення виховної мети.

Позитивної оцінки заслуговує авторське трактування сутності інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи як

взаємодії суб'єктів виховання, що зорієнтована на процес пошуку, створення чи перетворення, впровадження та поширення інновацій у виховний процес для розв'язання сучасних проблем виховання. Методологічними засадами формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи у дисертаційному дослідженні приймаються особистісно-діяльнісний, аксіологічний і системний підходи.

Спираючись на аналіз змістового наповнення досліджуваного феномену, автором визначено його структуру, де компонентами інноваційної спрямованості визначено: ресурсний, функціонально-діяльнісний, рефлексивно-регулювальний, які є взаємозалежними та взаємозумовленими.

Не менш важливим доробком дисертантки, з огляду на досліджувану проблему, є її твердження, що формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи передбачає якісні та кількісні зміни у діяльності суб'єктів виховного процесу, що забезпечують створення чи перетворення, впровадження і поширення інновацій у виховному процесі загальноосвітньої школи та виокремлені чинники, що впливають на формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи: за змістом – соціально-педагогічний, організаційно-методичний і психолого-педагогічний; за характером дії – об'єктивний і суб'єктивний; за ступенем впливу – керований і некерований.

Використовуючи різноманітні методи дослідження В.В.Ягодніковою вивчено і проаналізовано досвід роботи з організації сучасного виховного процесу із застосуванням інновацій загальноосвітніх шкіл різних областей країни: Одеської, Київської, Дніпропетровської, Львівської, Полтавської та доведено, що на превеликий жаль, інноваційна спрямованість виховної діяльності в масовій школі є явищем епізодичним. Тільки в окремих школах виховний процес здійснюється з використанням інновацій.

Як справедливо зазначає дисертантка, наявний практичний досвід непозбавлений певних недоліків, а саме: відсутність системної підготовки класних керівників і всіх педагогів школи до застосування інновацій у

виховному процесі, науково-методичного супроводу інноваційної виховної діяльності педагогів, системи стимулювання педагогів до інноваційної виховної діяльності і підтримки ініціатив, активної взаємодії педагогів з усіма учасниками виховного процесу школи, науковцями та фахівцями з проблем виховання, контролю й оцінки результатів застосування інновацій у виховному процесі.

У дисертаційній роботі досить повно охарактеризовано одержані на етапі констатувального експерименту результати діагностики, що проводилась за розробленими критеріями, показникам і рівнями з використанням комплексу методів вивчення досліджуваного феномену, і які засвідчили недостатній рівень (низький і задовільний) сформованості інноваційної спрямованості виховного процесу в загальноосвітніх закладах.

Досить вагомим результатом виконаного В.В.Ягодніковою дослідження є авторська концепція формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, яка полягає в актуалізації ідей філософії людиноцентризму як провідної детермінанти інноваційних змін у виховному процесі, що сприяє одночасно розвитку суб'єктів виховання та показником суспільного прогресу; філософські положення теорії наукового пізнання явищ дійсності, психологічні положення теорії особистості та теорії діяльності, положення діалектики про трансформацію кількісних змін у якісні новоутворення особистості, психолого-педагогічні положення теорії розвитку і саморозвитку особистості; закони пізнання об'єктів інноваційних змін, що виступають фактором предметно-перетворювальної діяльності, закономірності процесу самоорганізуючих систем; принципи єдності теорії та практики, що забезпечують об'єктивність теоретичного, емпіричного й експериментального вивчення предметів і явищ; уявлення про інноваційний розвиток виховання в умовах творчої взаємодії його суб'єктів, гуманістичну систему цінностей у вихованні як соціально-особистісну потребу самореалізації та здатності до інноваційних змін.

Особливий інтерес викликає розроблена та науково обґрунтована автором модель системи формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, що відображає взаємопов'язані цільову (соціальне замовлення, особливості регіону і школи, потреби суб'єктів виховання, мета), концептуальну (підходи, принципи), організаційну (чинники, компоненти інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, педагогічні умови), процесуальну (етапи, форми і методи формування, науково-методичний супровід, корекція), результативну (критерії, показники, рівні, оцінювання, результат) підсистеми, що складають структуру цієї системи і утворюють цілісність означеного процесу.

Формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, як справедливо зазначає дисертантка, найбільш успішно відбуватиметься за відповідних педагогічних умов, а саме: актуалізація мотивації педагогів до інноваційної виховної діяльності, удосконалення знань педагогів та набуття ними досвіду організації інноваційної виховної діяльності з використанням інтерактивних методів у системі методичної роботи школи, організація творчої взаємодії суб'єктів виховного процесу загальноосвітньої школи на основі його інноваційної спрямованості, управління інноваціями у виховному процесі загальноосвітньої школи.

Вищезазначені умови досить ґрунтовно і всебічно схарактеризовані в дисертаційному дослідженні.

Незаперечним і доказовим є матеріал дисертації, в якому розкриваються результати експериментальної частини дослідження, оскільки автором розроблено оригінальну методика визначення ефективності авторської системи, досить послідовно охарактеризовано етапи дослідно-експериментальної роботи; висвітлено процедуру реалізації педагогічних умов та представлено результати дослідно-експериментальної роботи із використанням методів математичної статистики.

Варто відзначити чітку, методично грамотну організацію педагогічного дослідження, яке передбачало кілька етапів проведення: організаційний, констатувальний, формувальний та заключний. Результати дослідно-експериментальної роботи є доказовими та достовірними.

У загальному, на підставі вивчення дисертаційного дослідження, публікацій В.В.Ягоднікової можна стверджувати, що найбільш істотні наукові результати полягають у тому, що нею вперше схарактеризовано теоретико-методологічні та концептуальні засади формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи; визначено сутність феномену «інноваційна спрямованість виховного процесу загальноосвітньої школи» і структуру даного феномену (ресурсний, функціонально-діяльнісний, рефлексивно-регулювальний компоненти); визначено й науково обґрунтовано сутність і структуру «інноваційно-виховувальної компетентності педагога» (мотиваційно-орієнтований, інформаційно-когнітивний, комунікативно-перцептивний, креативно-операційний, рефлексивний компоненти); обґрунтовано модель системи формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, яка охоплює цільову, концептуальну, організаційну, процесуальну та результативну підсистеми; виокремлено етапи її формування (підготовчий, організаційний, операційний, продуктивний); визначено критерії (забезпечувальний, процесуальний, особистісний) з їх показниками та схарактеризовано рівні (високий, достатній, задовільний, низький) сформованості інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи; розкрито педагогічні умови формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи: актуалізація мотивації педагогів до інноваційної виховної діяльності, удосконалення знань педагогів та набуття ними досвіду організації інноваційної виховної діяльності з використанням інтерактивних методів у системі методичної роботи школи, організація творчої взаємодії суб'єктів виховного процесу загальноосвітньої школи на основі його інноваційної

спрямованості, управління інноваціями у виховному процесі загальноосвітньої школи; узагальнено вітчизняний досвід організації сучасного виховного процесу засобами інновацій і створення інноваційних виховних систем у середніх закладах освіти.

Виконане дисертаційне дослідження має й вагому прикладну цінність, оскільки одержані результати дали можливість В.В.Ягодніковій сформулювати ґрунтовні наукові висновки і практичні рекомендації, які можуть використати педагогічні працівники загальноосвітніх навчальних закладів для формування інноваційної спрямованості виховного процесу, викладачі вищих навчальних закладів та у системі післядипломної педагогічної освіти для підготовки майбутніх педагогів і педагогічних працівників до інноваційної виховної діяльності.

Автором розроблено та апробовано науково-методичний супровід формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи, що складається зі спецкурсу «Використання новітніх технологій розвитку творчої особистості дитини» (у програмі курсів підвищення кваліфікації вчителів), міні-модуля «Інноваційна спрямованість виховного процесу» (у програмі курсів підвищення кваліфікації заступників директорів з виховної роботи та педагогів-організаторів), тренінгу «Психолого-педагогічний супровід формування інноваційної спрямованості виховного процесу» (для заступників директорів з виховної роботи, педагогів-організаторів, класних керівників, репрезентований в авторському майстер-класі); навчально-методичних посібників «Розвиток мотивації педагогів до інноваційної виховної діяльності», «Інтерактивні форми і методи навчання у вищій школі»; методичної розробки «Інтерактивні форми і методи виховання учнів», а також запропоновано діагностичний інструментарій для визначення рівнів сформованості інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи.

У опублікованих за темою дисертації працях, а це 53 найменування, з них: 1 монографія, 2 навчально-методичних посібники, 20 статей у фахових

виданнях України, 5 статей у наукових періодичних виданнях інших держав, 24 праці – апробаційного характеру, послідовно і глибоко викладено ключові наукові положення роботи, висновки та рекомендації. Зміст автореферату адекватно відображає основні положення дисертаційної роботи.

У цілому є всі підстави стверджувати, що представлена дисертаційна робота відзначається змістовністю, обґрунтованістю ключових позицій, є самостійним дослідженням важливої педагогічної проблеми, і за своєю значущістю є вагомим внеском у розвиток теорії і методики виховання. Необхідно відзначити високий науковий та методичний рівень В.В.Ягоднікової, який проявився у чіткому, коректному плануванні і здійсненні педагогічного дослідження, застосуванні комплексу теоретичних, емпіричних та математичних методів.

Позитивно оцінюючи в загальному дисертаційну роботу, необхідно відзначити, що вона не позбавлена окремих недоліків:

1. Досить ґрунтовно аналізуючи дефініції визначальної педагогічної категорії дослідження – виховання, варто було автору розмежувати й такі поняття, які є важливими для роботи, а саме: виховна система і система виховання, виховна діяльність і виховна робота, процес виховання і виховний процес.

2. У роботі дисертантка визначає періоди застосування інновацій у сучасній вітчизняній виховній практиці, однак не розкриває їх особливості.

3. Доречним, як на наш погляд, був би у дисертації аналіз зарубіжного досвіду інноваційної виховної діяльності в закладах освіти близького і далекого зарубіжжя. Це дало б змогу порівняти та використати позитивний зарубіжний досвід.

4. У роботі автор, стверджуючи, що основним результатом інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи є особистісного розвитку учня, який розглядається вітчизняними науковцями як цілісний фізичний, психічний, соціальний та духовний розвиток індивіда, на превеликий жаль у дослідженні обмежується тільки такими особистісними

показниками розвитку: ціннісно-мотиваційний; когнітивний (знання моральних норм і правил поведінки, висловлювання моральних суджень); дієво-поведінковий – вчинки, дії, тощо та рефлексивний.

5. Розкриваючи чинники, які впливають на якість впровадження інновацій у виховний процес закладів освіти, дисертантка обходить своєю увагою негативні тенденції, які при цьому проявляються, глибоко не аналізує причини їх виникнення.

6. Робота значно виграла, якби автором було більш повно описані інноваційні технології виховання, з якими варто знайомити педагогічних працівників.

7. Доцільно було б запропонувати більш чітку модель експерименту, результати якого давали не тільки кількісну характеристику, а й відображали якісні зміни досліджуваного явища.

8. Дискусійним є твердження дисертантки на стор. 298, що засобами формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи є форми і методи. Як на наш погляд, це різні категорії теорії і методики виховання. Або ж до «інноваційних виховних технологій відносимо дискусії з морального вибору, виховні години, вправи, ігри» - стор.350.

9. Як і значна частина здобувачів, В.В.Ягоднікова в окремих місцях дисертаційного дослідження дещо захоплюється описовістю понять, фактів, подій, допускає окремі повтори викладеного матеріалу, зокрема опис принципів, сутності взаємодії, методологічних підходів, які обмежуються тільки системним, особистісно-діяльним та акмеологічним тощо.

10. Робота не позбавлена стилістичних та орфографічних помилок.

Варто зазначити, що зроблені зауваження суттєво не знижують загальної наукової і практичної цінності здійсненого дослідження.

Вважаю, що рецензоване дисертаційне дослідження є актуальною, самостійно виконаною, завершеною науковою працею, яка відповідає чинним вимогам щодо докторських дисертацій, а його автор Ягоднікова

Вікторія Вікторівна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання.

Офіційний опонент: доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

О. М. Коберник